

ZADARSKI FRAGMENT *LEX DEI* IZ 9. STOLJEĆA I PITANJE PRAVNIH IZVORA RANOSREDNJOVJEKOVNIH DALMATINSKIH GRADOVA*

U radu se analizira fragment rukopisa pisan karolinom, pohranjen u Državnom arhivu u Zadru: utvrđuje se kojem pravnom djelu pripada, na temelju datacije određuje se njegova pozicija među drugim prijepisima u europskim knjižnicama, ispituje se na koji se način srednjovjekovna pravna praksa odnosila prema izvorima te zaključuje da je riječ o zasada jedinom materijalnom ostatku nekog pravnog priručnika iz ranosrednjovjekovne Dalmacije.

Ključne riječi: Lex Dei; Collatio legum Mosaicarum et Romanarum; Zadar; Dalmacija; rani srednji vijek; pravo; karolina.

Pitanje po čemu se ravnao pravni život ranosrednjovjekovnih dalmatinskih gradova jedan je od osobitih znanstvenih izazova. Budući da nije bio poznat nijedan rukopis koji je mogao poslužiti kao priručnik za praksu, činilo se da će pravna povijest dalmatinskog ranog srednjovjekovlja ostati zatočena u sferi pretpostavki temeljenih na tragovima u malobrojnim sačuvanim ispravama.

Međutim, u Državnom arhivu u Zadru čuva se fragment pisan karolinom koji pruža prvo konkretno uporište za odgovor na gornje pitanje. Kada sam ga svojedobno pregledavala prikupljajući prva paleografska iskustva, bilo mi je jasno da je pogrešno arhivistički opisan kao izvadak iz neke redovničke regule i da je riječ o pravnome djelu. No, nisam bila odmah svjesna da sam time ustvari „otkrila“ najstariji materijalni ostatak nekog pravnog priručnika na našim područjima. Izazovu te složene teme tada jednostavno nisam bila dorasla ni znanjem ni iskustvom. Vrativši se ovom fragmentu nakon mnogo godina, namjera mi je razmotriti o kojem je djelu riječ i utvrditi koja je njegova vrijednost za ranu pravnu povijest dalmatinskih gradova, kao i za opći razvitak europskog prava u ranom srednjem vijeku.

* Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 5106 Transformacije kolektivnih i individualnih identiteta u Dubrovačkoj Republici od kasnog srednjeg vijeka do 19. stoljeća, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Paleografske značajke i datacija fragmenta

Pri uvrštavanju u zbirku *Miscellanea* Državnog arhiva u Zadru, pergament-ski list (ustvari bifolij) koji nas zanima označen je na košuljici: „Ulomci jednog pergam. kodeksa XI. stolj. *Regulae Monachor.* / 2 komada / Skinuti s korica nekog zadarskog bilježnika 1926-1930 / *Miscellan: CLXXVI, Poz. br. 2.*“ Oznaka stoljeća naknadno je izbrisana. Današnja mu je signatura Državni arhiv Zadar, *Miscellanea (HR-DAZD-377)*, sv. 182, pozicija 2. Bolje čitljiva strana fragmenta reproducirana je u raspravi Viktora Novaka o karolinškom pismu u Dalmaciji.¹

Druga pergamena u košuljici (plavom olovkom označena brojem 2) zaista sadrži fragment neke redovničke regule, pisan dvostupačno; na marginama i između stupaca kasnija je ruka upisala neke račune. Njen je tekst pisan karolinom u 10. ili 11. stoljeću.²

No, prva pergamena nesumnjivo je pravnog sadržaja, a značajke karolinškog pisma ukazuju na njenu veću starinu. Fragment je paleografski analizirao i datirao Viktor Novak u članku o dalmatinskim karolinškim rukopisima,³ a zatim ga je u svoj pregled izvora uvrstio znameniti ekspert za karolinu Bernhard Bischoff.⁴ Fotografiju u visokoj rezoluciji na moju je molbu pregledao i dr. David Ganz, specijalist za ranu karolinu svjetskoga glasa, kojemu od srca zahvaljujem na pomoći.

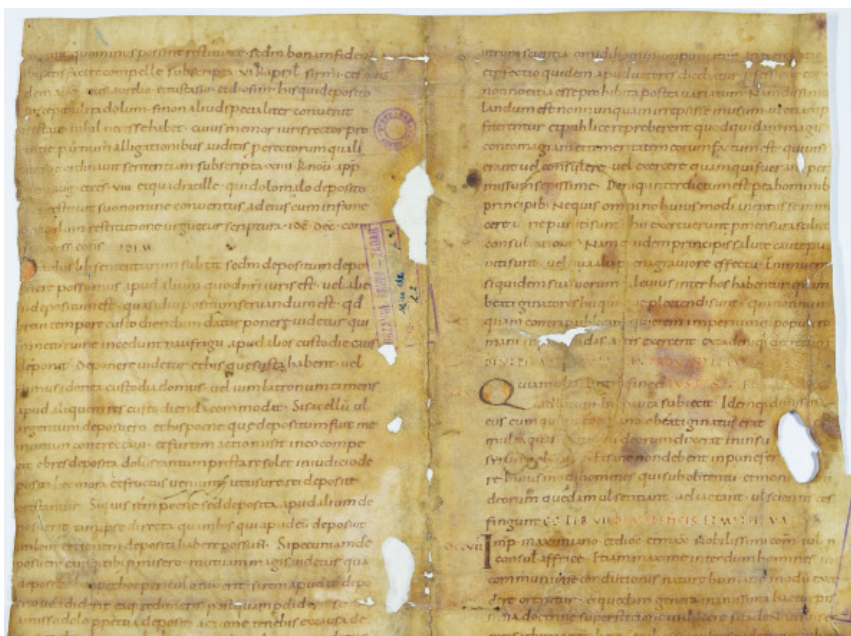
Naslovi, odnosno izvori, pisani su rustičnom kapitalom, crvenom tintom koja se samo djelomice očuvala. Istom su tintom izrađeni jednostavno ukrašeni inicijali. Slova su lagano nakošena udesno. Kratice su vrlo rijetke. Crtica iznad i nema. Riječi jedva da su razdvojene, a točkice između rijetke. Ligature su također rijetke, najčešće s dugim „s“. Novak je izdvojio još ove paleografske značajke: „a“ je uglavnom uncijalno formirano; „d“ ima redovito dugu os; „g“ ima otvoreni donji kružni dio; nema primjera majuskulnog „s“, ali se zato sreću majuskulne litterae contiguae „NT“. Novak je posebno istaknuo da u jednom naslovu pisanom kapitalom dolaze minuskulna slova s ligaturom „fi“, koja je inače

¹ Viktor NOVAK, Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, *Glas SAN*, 255, 1963., prilog 20a. Zanimljivo je da je nakon fotografiranja za Novakov članak desna margina pergamene (položene na oštećenu stranu) djelomice obrezana u gornjem dijelu, pri čemu, srećom, nije stradao tekst. Vjerojatno je do toga došlo istom zgodom kada je izvedena vrlo nekvalitetna ispunna poderanih i oštećenih mjesta.

² Novak ju je datirao u 9. ili 10. stoljeće (NOVAK, Pojava i proširenje karolinške minuskule, 42-43 i slika 20b), no dataciju je ispravio Bischoff (Bernhard BISCHOFF, *Katalog der festländlichen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*, sv. III, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014., 532).

³ NOVAK, Pojava i proširenje karolinške minuskule, 42-43.

⁴ BISCHOFF, *Katalog*, 532. Bischoff je fragment analizirao na temelju fotografije iz Novakova članka, što se vidi po prijenosu greške iz signature koju je počinio Novak („poz. z.“ umjesto „poz. 2“).

Slike 1 i 2. Zadarski fragment pisan karolinom (Miscellanea, sv. 182, pozicija 2) iz 2. polovice 9. stoljeća

svojevrsna beneventani, te je iz toga zaključio da je rukopis morao nastati na prostoru „beneventansko-karolinške simbiotičnosti“.⁵ To bi povlačilo zaključak da je južnotalijanske ili dalmatinske provenijencije. Međutim, slova „FI“ ustvari nisu minuskulna nego majuskulna i riječ je o vrlo jednostavnoj ligaturi kakvu poznaje karolina,⁶ a ligatura ni najmanje ne sličí beneventanskim varijantama.⁷ Sve u svemu, Novakova analiza nije točna, pa time otpada i njegov prijedlog provenijencije.

Novak je fragment datirao u 9. ili 10. stoljeće, a Bischoff je dataciju suzio na 9. stoljeće i kao provenijenciju sugerirao Milano.⁸ Ganz smatra da je rukopis iz 2. polovice 9. stoljeća i da vjerojatno potječe iz sjeverne Italije.⁹

Identifikacija djela: *Lex Dei*

Čitljivi dijelovi teksta omogućili su njegovu identifikaciju: riječ je o kasnoantičkom pravnom djelu *Lex Dei quam praecepit Dominus ad Moysen*¹⁰ (od prvotiska iz 16. stoljeća nadalje poznatom i pod nazivom *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*).¹¹ Sačuvani dijelovi odnose se na tit. 10 De deposito (O ostavi) i tit. 15 De mathematicis, maleficis et Manichaeis (O astrolozima, čarobnjacima i Manihejcima).¹²

Fragment je obuhvaćao 4 stranice izvornog rukopisa (slika 1). Redom je prva bila desna strana današnje poledine (to jest lošije očuvane strane), koja je u gornjem dijelu nečitljiva. Na temelju usporedbe broja redaka može se zaključiti da je tekst počinjao po prilici od MRLC 10, 2, 1, 2. Donja se polovica može donekle čita-

⁵ NOVAK, Pojava i proširenje karolinške minuskule, 42-43.

⁶ Primjerice, slična jednostavna ligatura nalazi se u invokaciji isprave ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. (reprodukcija u Jakov STIPIŠIĆ, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb: Školska knjiga, 21985., 94), a tu ne može biti riječi o utjecaju beneventane.

⁷ Elias Avery LOEWE, *The Beneventan Script: A History of the South Italian Minuscule*, Oxford: Clarendon Press, 1914., 144.

⁸ BISCHOFF, *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts*, 532.

⁹ „From the photograph I would have no hesitation in dating the fragment to the ninth century. I should place it in the second half, and I think it was probably written in Northern Italy.“ Iz e-poruke Davida Ganza autorici od 10. kolovoza 2015.

¹⁰ Kritičko izdanje: *Fragmenta Vaticana. Mosaicarum et Romanarum legum collatio* (prir. Theodor MOMMSEN), u: *Collectio librorum iuris anteiustiniani*, sv. III (ur. Paul Krüger, Theodor MOMMSEN i Wilhelm STUDEMUND), Berlin: apud Widmannos, 1890., 107-198 (dalje: MRLC). U katalogu objavljenom 2014., koji je posthumno priredila Birgit Ebersperger na temelju Bischoffovih bilježaka, djelo je identificirano kao „*Collatium legum Mosaicae et Romanorum*“ (BISCHOFF, *Katalog*, 532).

¹¹ *Fragmenta quaedam Papiniani... cum Moysis legibus collagata* (prir. Pierre PITHOU), Paris: ex officina Roberti Stephani, 1573.

¹² Prijevod titulusa na hrvatski prema tumačenju i prijevodu iz Robert M. FRAKES, *Compiling the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 2011., 252.

ti pod ultraljubičastim svjetlom i odgovara tekstu završno sa „siue dolo“ (MRLC 10, 4, 1). Nastavak (lijeva strana današnjeg lica) ima odrezan neznatan djelić teksta uz lijevi rub, a inače je posve čitljiva. Započinje s „fecerint quominus“, a završava s „in dupplum [!] actio datur“ (MRLC 10, 7, 9, 11). Tekst na desnoj strani, koji sadrži 31 redak, relativno se dobro čita: počinje s „utrum scientia“ (MRLC 15, 2, 2), a završava s „videantur Iuliane“ (15, 3, 1). Sljedeća stranica, na lijevoj strani poledine (s notarskim znakom), gotovo je posve nečitljiva zbog pohabanosti. S nje se može pročitati samo pokoji slog s lijevog ruba i dio zadnjeg retka, koji su bili presavijeni u unutrašnjost uveza. Očito je da se tu nastavlja tekst s prethodne strane, zaključno s „quilibet dignitati uel maiores“ (MRLC 15, 3, 5, 7).

Važnost zadarskog fragmenta za rukopisnu tradiciju djela

Prije razmatranja postanka i sadržaja Lex Dei, potrebno je zadržati se na pitanju sačuvanih rukopisa i barem približno odrediti poziciju zadarskog fragmenta u stemma codicum.

Dosada su bila poznata tri složena rukopisa koja sadržavaju spomenuto djelo, sva tri pisana karolinom. Najstariji i najdulje poznati primjerak čuva se u Berlinu (Deutsche Nationalbibliothek, Ms. lat. fol. 269; dalje: B), a znanost ga datira na početak 9. stoljeća i vezuje uz Burgundiju,¹³ u 2. polovici 16. stoljeća čuvao se u knjižnici opatije St. Denis kraj Pariza.¹⁴ Po svoj prilici s kraja 9. stoljeća potječe rukopis talijanske (vjerojatno rimske) provenijencije, danas u Nacionalnoj biblioteci u Beču (ÖNB, ms. 2160, dalje: W), kamo je stigao iz Salzburga.¹⁵ Najmlađi, prepisan u prvoj polovici 11. stoljeća, pohranjen je u kaptolskoj knjižnici u Vercelliju (Biblioteca Capitolare Eusebiana, ms. 122; dalje: V) i čini se da također potječe iz rimske sredine; krajem tog stoljeća pripadao je sucu Ambroziju.¹⁶

¹³ Wolfgang KAISER, Studien zur Epitome Juliani und zum Berliner Institutionen- und Digestenfragment (Ms. Berlin, Staatsbibliothek fol. lat. 269), Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer Hohen Juristischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1996., 50-54 i 60-61. Rukopis je, osim u kritičkim izdanjima, detaljno opisan na: <http://www.leges.uni-koeln.de/mss/handschrift/berlin-sb-lat-fol-269> (pristup 6. srpnja 2015.).

¹⁴ Fragmenta Vaticana, 109.

¹⁵ Fragmenta Vaticana, 111; Wolfgang KAISER, Die Epitome Iuliani. Beiträge zum römischen Recht im frühen Mittelalter und zum byzantinischen Rechtsunterricht, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2004., 153-154; FRAKES, Compiling, 40.

¹⁶ KAISER, Die Epitome Iuliani: 122-124; Luca LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Mosè. Fortuna medioevale di un'operetta volgare, u: Proceedings of the XI. International Congress of Medieval Canon Law (ur. Manlio Bellomo i Orazio Condorelli) [Monumenta Iuris Canonici, ser. C: Subsidia, sv. 12], Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2006., 93-94; Antonio CIARALLI, Produzione manoscritta e trasmissione dei testi di natura giuridica fra XI e XII secolo: due esempi, u: Juristische Buchproduktion im Mittelalter (ur. Vincenzo COLLI), Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002., 83-90.

Rukopis koji je poslužio kao predložak prijepisima W i V morao je biti iz ranog 9. stoljeća, a svima trima morao je prethoditi prijepis izrađen oko 800.¹⁷

Rukopis B bio je poznat još u 16. stoljeću, a W i V otkriveni su 1822.¹⁸ Znanstvena interpretacija otada je napredovala velikim koracima, no već skoro 200 godina nije nađen novi materijal. Otkriće zadarskog fragmenta, ostatka drugog rukopisa po starini, stoga daje svježiji impuls diskusiji o tekstualnoj tradiciji Lex Dei i njezinoj recepciji u ranom srednjem vijeku.¹⁹

U odnosu na dosada poznate rukopise, zadarski fragment donosi brojne varijante. Neke se od njih javljaju samo na našoj pergameni i sigurno su greške prepisivača (ili prepisivača predloška). Unesene gramatičke i leksičke nepravilnosti ponekad su takve da rečenicu ili njezin dio čine nesuvislim. Tako npr. „susta“ umjesto „suspectam“ (10,7, 1), „misit“ umjesto „mihi“ (10,7, 1), „omidi“ umjesto „huiusmodi“ (15, 2, 2), „profectio“ umjesto „professio“ (15, 2, 2), „per ea“ umjesto „fere“ (15, 2, 2), „caute“ umjesto „capite“ (15, 2, 2), „sentiant“ umjesto „enuntiant“ (15, 2, 6). Također je na mnogo mjesta poremećena kongruencija, te se logički slijed rečenice „raspada“. No, tako je kod svih sačuvanih prijepisa, s time što B sadrži najmanje grubih pogrešaka. Današnjem čitatelju, koji ima pod rukom pročišćeno Mommsenovo izdanje, teško je shvatljivo kako se uopće mogao pratiti sadržaj teško korumpiranog teksta spomenutih rukopisa.

U odnosu na stemma codicum koji je predložio Frakes,²⁰ predložak za zadarski rukopis (δ) grana se od rukopisa iz oko 800. (α). To se daje zaključiti iz tekstualnih varijanti, koje imaju određene sličnosti sa svakim od sačuvanih rukopisa, što znači da potječu iz zajedničkog, starijeg predloška.

Kasnoantički sastavak i njegova popularnost u karolinškoj Europi

Lex Dei strukturom prati Petoknjižje, koje je, po predaji, sastavio Mojsije na temelju Božje objave (Exod. 20:2-17 i Deut. 5:6-21).²¹ Slijedeći pak rimskopravnu tradiciju, djelo je oblikovano u 16 titula, koji se odnose na sljedeće teme: ubojstvo, teško ranjavanje, okrutnost prema robovima, preljub, homoseksualni odnosi, incest, krađa, krivokletstvo, neprihvatanje svjedočenja rodbine, prisvajanje depozita, krađa stoke, palež, pomicanje međa, otmica, krivovjerje i bezoporučno nasljeđivanje. Svaki titulus počinje citatom iz Petoknjižja, na koje se vezuju izvori rimskog prava iz pravničkih djela i carskih konstitucija.

¹⁷ FRAKES, Compiling, 40.

¹⁸ FRAKES, Compiling, 46.

¹⁹ Detaljnij tekstualnoj analizi bit će posvećen zasebni rad, namijenjen nekom od inozemnih časopisa specijaliziranih za europsku pravnu povijest.

²⁰ Vidi FRAKES, Compiling, 51.

²¹ FRAKES, Compiling, 99.

Cilj kompilatora očito je bio pokazati da su u suglasju zakoni koje je Bog dao Mojsiju (Božje i prirodno pravo) i „važće“ rimsko pravo²² te ponuditi priručnik u kojemu praktičari mogu naći relevantne izvore za pravna pitanja s kojima su suočeni. Budući da autor biblijske i rimskopravne izvore dovodi u vezu s jasnim ciljem pronalaznja srodnosti, a pri citiranju pojedine nebitne dijelove preskače ili sažima, Frakes ga smatra i jednim od prvih djela komparativnog prava.²³

Na temelju brojnih argumenata Frakes je zaključio da je kompilacija nastala prije 6. stoljeća, vjerojatno između 390. i 438., nudeći kao užu dataciju 392. – 395.²⁴ O autorstvu i motivima za nastanak djela izneseno je više teorija, od onih koje su ga pripisivale nekome od već poznatih autora do onih koje su ga tražile u židovskim krugovima; no, najvjerojatnije se ipak čini da ga je sastavio neki nezna- ni pravnik.²⁵ Na temelju jednog detalja (citiran je zakon protiv homoseksualne prostitucije, koji je bio objavljen u atriju Minervina hrama), uvjerljiva je teza da je autor bar neko vrijeme boravio u Rimu, možda se ondje školujući za pravnika.²⁶

Djelo se referira na znamenite pravnike klasičnog razdoblja rimske jurispru- dencije Gaja, Paula, Ulpijana, Modestina i Papinijana, a budući da vremenski prethodi Justinijanovim Digestama, važno je za tekstualnu tradiciju njihovih djela.²⁷ Među korištenim izvorima također su rimske carske konstitucije, koje je autor mogao naći u jednome od dva zbornika iz 3. stoljeća (Codex Gregorianus i Codex Hermogenianus).²⁸ Kompilator Lex Dei koristio se za biblijske citate jed- nom od varijanti latinskog prijevoda starijeg od Vulgate, poznatog pod naslov- om *Vetus Latina*.²⁹

Kao što se čita na jednome mjestu, autor se svojim djelom obraća pravnicima (scitote, iuris consulti).³⁰ Frakes potkrepljuje primjerima zastupljenost pogana u pravničkim redovima kasnoantičkog Rimskog Carstva i smatra da su oni bili publika za koju je autor pisao želeći im pokazati da se Božje zapovijedi daju pomiriti s pravnim načelima rimskog prava i time ih privoljeti da prigrlje njego- vu kršćansku vjeru.³¹ No, Frakes i sam dvoji rješava li njegova teza na konačan

²² LOSCHIAVO, *La legge che Dio trasmise a Mosè*, 90.

²³ FRAKES, *Compiling*, 114-121; 242.

²⁴ Detaljna diskusija u FRAKES, *Compiling*, 51-63.

²⁵ Pregled rasprave o autorovu identitetu donose FRAKES, *Compiling*, 125-140; LOSCHIAVO, *La legge che Dio trasmise a Mosè*, 95-97; dopuna u: Luca LOSCHIAVO, *Tra legge mosaica e diritto romano. Il caso Indicia, la Didascalia Apostolorum e la procedura del giudizio episcopale all'epoca del vescovo Ambrogio*, u: A Ennio Cortese, (ur. Italo BIROCCHI, Mario CARAVALE, Emanuele CONTE i Ugo PETRONIO), Roma: Il Cigno Edizioni, 2001., 283, bilj. 68.

²⁶ FRAKES, *Compiling*, 59, 81, 129.

²⁷ *Ibidem*, 66-79 i 311-314.

²⁸ *Ibidem*, 79-81.

²⁹ *Ibidem*, 82-97.

³⁰ *Ibidem*, 11, 141.

³¹ *Ibidem*, 143-144, 150-151.

način pitanje nastanka ovoga djela. Smatram da je bitno uočiti da Lex Dei obrađuje vrlo konkretna pravna pitanja (uglavnom kaznenog prava); da je Frakesova teorija točna, autor bi posegnuo za općenitijim pitanjima prava i pravde, kakva je mogao naći i u Petoknjižju i u djelima rimskih pravnika.

Prema tezi koju je postavio još Bluhme, preuzeo Hyamson, a u novije vrijeme preradio i potkrijepio svježim argumentima Luca Loschiavo, Lex Dei mogla je biti namijenjena postupcima pred biskupskim sudom (*episcopalis audientia*).³² Počeci tog postupka sežu u vrijeme Konstantina (4. stoljeće), koji je priznao pravnu snagu biskupskim arbitražnim odlukama.³³ Prema mišljenju Loschiava, djelo je nastalo iz potrebe da se u tom tipu postupka olakša uporaba rimskog prava otklanjanjem straha da bi ono moglo biti u suprotnosti s Božjim zapovijedima.³⁴ Frakes je, doduše, upozorio da se spomenuti arbitražni postupak odnosio na građansko pravo, a da se Lex Dei gotovo isključivo bavi kaznenim pravom, te da stoga spomenuta teorija nije uvjerljiva.³⁵ No, iz povijesnih vrela vidi se da je biskupska jurisdikcija ubrzo počela izlaziti iz sfere građanskih predmeta u širi prostor koji je ostavljala nepopunjenim svjetovna vlast.³⁶ Primjer iz prakse milanskog primasa Ambroza u 4. stoljeću pokazuje da je biskup sudio i za zločine kojima je povrijeđeno Božje i ljudsko pravo, pogotovo ako su optuženi pripadali kleru ili su iz drugog razloga stajali pod crkvenom zaštitom.³⁷ U ranom srednjem vijeku biskupska kaznena sudbenost nije se protezala samo na klerike, već i na laike, a razvila se u nekoliko oblika, od kojih je institucionalno najstabilniji bio sinodalni sud (*placitum episcopi*) u sklopu redovitih biskupskih vizitacija. Održala se do kraja 11. stoljeća, to jest vremena kada se bitnije redefinira odnos crkvenih i svjetovnih vlasti.³⁸ Čini se vjerojatnim da je kaznena sudbenost biskupa u ranom srednjem vijeku udahnula novi život tekstu Lex Dei.³⁹ Primjericice, taj je izvor poslužio biskupu Hincmaru iz Reimsa pri suđenju u predmetu navodnog preljuba.⁴⁰

³² Pregled teorije u FRAKES, *Compiling*, 145.

³³ Caroline HUMFRESS, *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2007., 157-162; FRAKES, *Compiling*, 18.

³⁴ LOSCHIAVO, *Tra legge mosaica e diritto romano*, 283-284.

³⁵ FRAKES, *Compiling*, 145.

³⁶ Ennio CORTESE, *Il diritto nella storia medievale, I – L'Alto Medioevo*, Roma: Il Cigno Galileo Galilei, 1995., 25-26.

³⁷ O tom je slučaju, koji se odnosio na optužbu da je „sveta žena“ povrijedila zavjet čistoće, rodila i ubila dijete, detaljno pisao LOSCHIAVO, *Tra legge mosaica e diritto romano*, 269-284.

³⁸ Za detalje v. Wilfried HARTMANN, *Il vescovo come giudice: La giurisdizione ecclesiastica su criminali di laici nell'alto Medioevo (secoli VI-XI)*, *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 40, 1986., 320-341.

³⁹ LOSCHIAVO, *La legge che Dio trasmise a Moisé*, 100.

⁴⁰ V. niže.

U literaturi se smatralo da su najstarija svjedočanstva o primjeni Lex Dei u praksi zaključci crkvenih sabora iz sredine 6. stoljeća s prostora merovinške Franačke i Burgundije;⁴¹ međutim, Manthe je pokazao da su razlike u formulaciji i izboru riječi prevelike da bi se mogao pretpostaviti citat.⁴² Prema nekim mišljenjima, Lex Dei bila je među izvorima korištenima pri sastavljanju Lex Baivariorum (oko 740.).⁴³ No, prvi siguran trag primjene jest onaj iz vremena oko 860., kada se na nju pozvao Hincmar, nadbiskup Reimsa, braneći kraljicu Theutbergu od optužbi kralja Lotara II. za preljub.⁴⁴ Rukopis Lex Romana Visigothorum s kraja 9. stoljeća nađen u Beauvaisu također u jednoj bilješci citira djelo.⁴⁵ Postoji dokaz da je Lex Dei poslužila kao izvor i za kanonsku zbirku In V libris, nastalu na području sjeverne Italije početkom 11. stoljeća,⁴⁶ kao i trag da se na nju referirao znameniti pravnik Pepo.⁴⁷ Sve u svemu, djelo se rabilo i prepisivalo između 9. i 11. stoljeća na području današnje Francuske i Italije,⁴⁸ dok ranije kolanje nije sigurno.

Par Lex Dei – Epitome Iuliani među rimskopravnim izvorima do 12. stoljeća

Sva tri odranije poznata rukopisa Lex Dei (B, V, W) sadržavaju i Epitome Iuliani te kraće dodatke (tzv. appendix B) koji su se rabili u kasnoj antici, možda u pravnoj poduci.⁴⁹ Spomenuti tekstovi sljubljeni su najkasnije u predlošku α (oko 800.), a možda i znatno ranije (najranije u 2. polovici 6. stoljeća).⁵⁰ Na temelju sadržaja berlinskog rukopisa Loschiavo je uspješno argumentirao da je do toga najvjerojatnije došlo u Rimu sredinom 8. stoljeća, jer je to bila jedina sredina

⁴¹ FRAKES, Compiling, 38.

⁴² Ulrich MANTHE, Dubletten im Text der Collatio als Spuren der Redaktionstätigkeit, in: Römische Jurisprudenz – Dogmatik, Überlieferung, Rezeption: Festschrift für Detlef Liebs zum 75. Geburtstag (ur. Karlheinz Muscheler), Berlin: Duncker & Humboldt, 2011., 396-398.

⁴³ FRAKES, Compiling, 39.

⁴⁴ Fragmenta Vaticana, 112-113; LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Moisè, 91-92; FRAKES, Compiling, 35, 41-43.

⁴⁵ Fragmenta Vaticana, 114; LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Moisè, 92; FRAKES, Compiling, 47.

⁴⁶ Fragmenta Vaticana, 113-114; LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Mosè, 92-93; FRAKES, Compiling, 46.

⁴⁷ Pregled donosi LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Mosè, 85-93.

⁴⁸ LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Mosè, 91.

⁴⁹ Luca LOSCHIAVO, Insegnamento del diritto e cultura giuridica a Roma da Teoderico a Carlo Magno. La scia dei manoscritti, u: Ravenna Capitale. Permanenze del mondo giuridico Romano in Occidente nei secoli V-VIII (ur. Gisella Bassanelli Sommariva), Santarcangelo di Romagna: Maggioli Editore, 2014., 39-40.

⁵⁰ FRAKES, Compiling, 38-39; LOSCHIAVO, Insegnamento, 41. Stemma codicum u FRAKES, Compiling, 51.

u kojoj su u to vrijeme mogli cirkulirati svi pravni tekstovi koji su ušli u novu zbirku.⁵¹

Epitome Iuliani sažeti je latinski prijevod Justinijanova novog zakonodavstva (Novellae), koje je u 6. stoljeću u Konstantinopolu za potrebe pravne poduke izradio pravnik Julijan. Djelo je sačuvano u devet rukopisa, od toga zajedno s Lex Dei u tri koja pripadaju istoj tekstualnoj tradiciji (Textgruppe D).⁵² Sadržaj spomenuta dva djela ustvari je komplementaran – Epitome se odnosi na građansko, Lex Dei na kazneno pravo, a oba dodiruju i neka postupovna pitanja – tako da je logično da su se prepisivali zajedno.⁵³

Lex Dei i Epitome Iuliani bili su među malobrojnim (djelomice) rimskopravnim izvorima koji su kolali ranosrednjovjekovnom Europom, a među njima vjerojatno i najpopularniji. Naime, do nedavno se smatralo da je Codex, dio Justinijanove kodifikacije, bio poznat i proučavan na području Italije između 7. i 10. stoljeća, doduše u skraćenoj verziji (tzv. Epitome Codicis). Međutim, novija istraživanja Ch. Raddinga uvjerljivo su pokazala da to nije točno, to jest da je Epitome Codicis izrađena tek u 11. stoljeću, i to vjerojatno u školi iz Pavije, a da je Justinijanov Codex do tada bio jedva poznat.⁵⁴ Stoga obje varijante Codexa treba izbrisati s liste pravnih izvora koji su bili u širem optjecaju prije 11. stoljeća te time Lex Dei i Epitome Iuliani dobivaju na važnosti.

Broj sačuvanih rukopisa do danas, dakako, nije nikakav egzaktni pokazatelj već samo grubo indikator popularnosti nekog teksta.⁵⁵ No, nije sasvim beznačajan podatak da raspoložemo s 10 rukopisa ili fragmenata rukopisa Epitome Iuliani⁵⁶ i 4 Lex Dei, jer to ipak – uz spomenute tragove o primjeni u praksi – ukazuje na širu recepciju tih djela. Usporedbe radi, Lex Romana canonice compta, florilegij iz Justinijanovih Codexa, Novela i Institucija, izrađen sredinom 9. stoljeća, sačuvan je u jednom jedinom rukopisu.⁵⁷ Dakako, ti pretežito romanistički izvori u spomenutom se razdoblju ne mogu mjeriti s kanonističkima, od kojih je npr. Dyonisio-Hadriana s kraja 8. stoljeća sačuvana u preko 80 rukopisa.⁵⁸

⁵¹ LOSCHIAVO, Insegnamento, 41-46.

⁵² KAISER, Die Epitome Iuliani: 6; LOSCHIAVO, Insegnamento, 39.

⁵³ LOSCHIAVO, La legge che Dio trasmise a Moisé, 100-101.

⁵⁴ Charles M. RADDING, Reviving Justinian's Corpus: The Case of the Code, u: Law before Gratian: Law in Western Europe c. 500-1100 (ur. Per Andersen, Mia Münster-Swendsen i Helle Vogt), Copenhagen: DJØF Publishing, 2007., 35-50.

⁵⁵ Za takav pristup usp. Jean GAUDEMET, Les sources du droit canonique: VIIIe-XXe siècle, Paris: Les Éditions du Cerf, 1993., 13-101.

⁵⁶ KAISER, Die Epitome Iuliani, 11-12.

⁵⁷ RADDING, Reviving Justinian's Corpus, 37. O zbirci v. CORTESE, Il diritto nella storia medievale, I, 243-245.

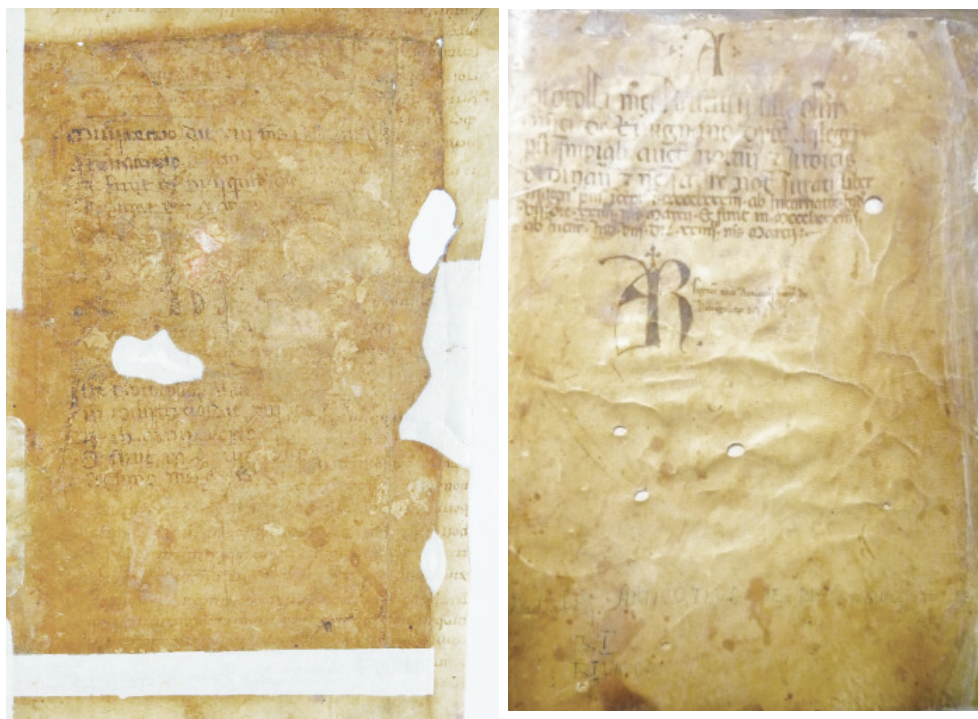
⁵⁸ GAUDEMET, Les sources du droit canonique, 26.

Rukopis *Lex Dei* u zadarskoj sredini

Zbog važnog pitanja veze sa zadarskom sredinom, potrebno je zadržati se na pitanju kako je i kada ovaj fragment recikliran za omot bilježničkog registra.

Prepoznavši dio notarskog znaka Articutiusa iz Rivignana⁵⁹ i pročitavši djele natpisa, kolega Tomislav Popić pretpostavio je da je riječ o koricama nekog njegova registra, vjerojatno za godine 1403. – 1405.⁶⁰ Usporedba s drugim primjerima njegova znaka tu pretpostavku potvrđuje (slike 3 i 4).

Notar Articutius iz Rivignana djelovao je u Zadru od 1384. do 1416.⁶¹ Moglo se pretpostaviti da je fragment pripadao jednom od svezaka bez korica, a podu-

Slike 3. i 4. Lijevo fragment iz Miscellanea, sv. 182, pozicija 2 s djelomično vidljivim notarskim znakom; desno korice Spisa Articutiusa de Rivignano, B. 1, fasc. 1.

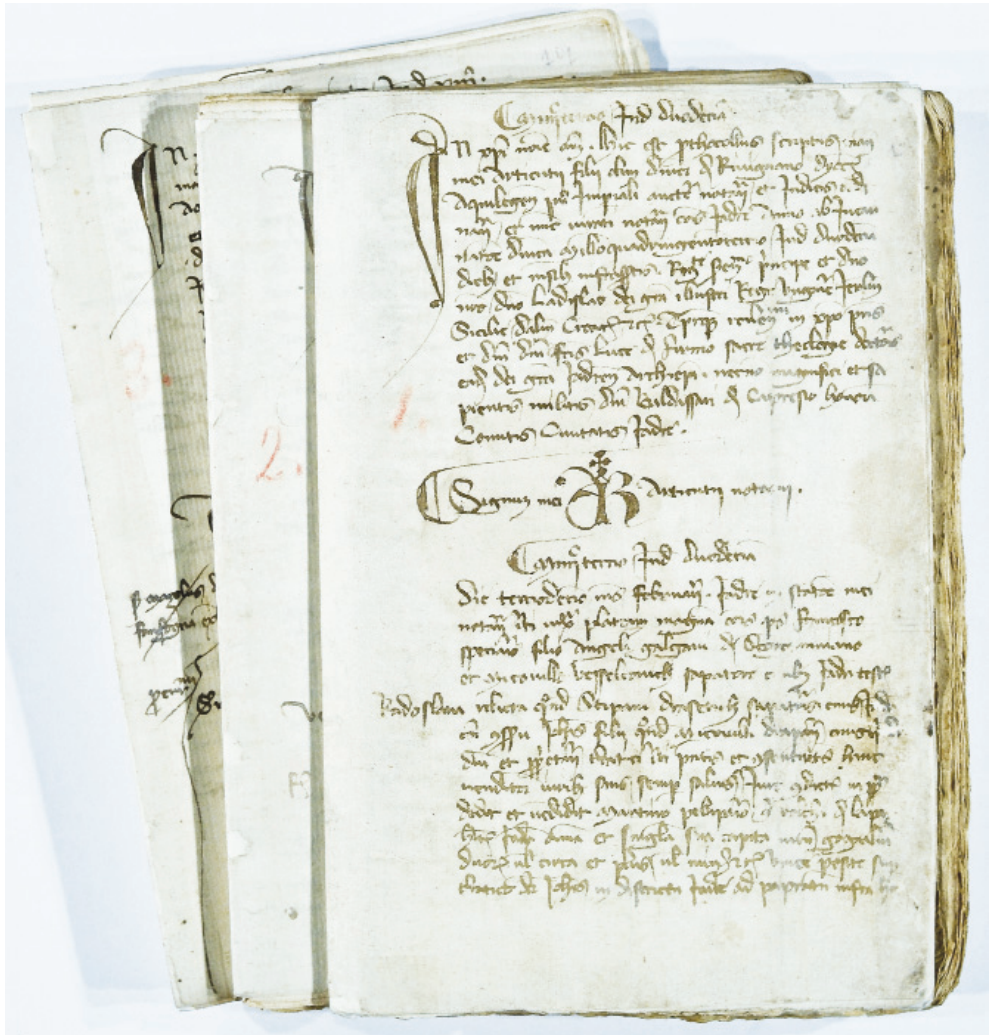
⁵⁹ Articutiusov je notarski znak sačuvan na svim doljespomenutim bilježničkim spisima, a reproduciran je također u izdanju registra spisa zadarskog kaptola: I. Registar Artikucija iz Rivignana (prir. Mladen ANČIĆ), *Fontes*, 11, 2005., 80-81.

⁶⁰ Kolegama dr. Mladenu Ančiću i dr. Tomislavu Popiću najsrdačnije zahvaljujem na pomoći u ovome pitanju.

⁶¹ O njegovoj službi v. Branka GRBAVAC, *Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana*, *Acta Histriae*, 16, 2008., 520-521.

darnost mjera ukazala je na to da je vjerojatno riječ o svesku B. 3, fasc. 9 (danas u tri zasebna sveščića). Čitljiva godina 1403. na omotu tu je pretpostavku potvrdila, jer spomenuti svezak zaista počinje s 13. veljače 1403. (slika 5).

Za povijest fragmenta koji nas zanima bitno je uočiti na koji je način i gdje Articutus dolazio do materijala za reciklažu. Među materijalom koji je iskoristio za uveze svojih notarskih spisa iz razdoblja 1389. – 1395. (B. 2, fasc. 4-6) bila su tri popisa globa izrečena u kaznenim postupcima 1366., 1369. i 1370.; upisi su pre-

Slika 5. Spisi Articutiusa de Rivignano, B 3, fasc. 9.

križeni, što znači da su globe bile ubrane i time je ta pergamena postala otpisani materijal. Nešto slično dogodilo se s neovjerenim primjerkom oporuke suknara Mihovila iz 1385., iskorištenime za uvez spisa već sljedeće godine (B. 1, fasc. 2). Istu je oporuku, naime, Articutius izradio u dva primjerka, ali je samo jedan (danas u Trogiru) koroborirao notarskim znakom i uobičajenom formulom.⁶² Budući da bez notarske koroboracije nije proizvodio pravne učinke, „zadarski“ je primjerak ostao neiskoristiv. U navedenim primjerima riječ je, dakle, o „otpadu“ nastalome pri djelovanju samog Articutiusa ili drugih notara i kancelara iz približno njegova vremena; te „otpisane“ pergamene bile su stare od godinu dana do nekoliko desetljeća. Drugačija je stvar s našim fragmentom, jer on nije pripadao notarskoj ili kancelarskoj produkciji i daleko je stariji. Gdje ga je Articutius našao, može se samo nagađati. Kao što je pokazao Praga, neki su se zadarski bilježnici u drugoj polovici 15. stoljeća opskrbljivali fragmentima starih svetokrševanskih rukopisa teološke i liturgijske prirode, koji nisu više bili integralni ili za njih nije bilo više interesa, te su ih upotrebljavali kao materijal za uveze svojih spisa; no, u vrijeme kada je Articutius našao spomenutu pergamenu (1403.) knjižnica samostana sv. Krševana još je bila u punome sjaju.⁶³ Bitno je prisjetiti se da je Articutius također pisao registar isprava zadarskog kaptola iz 1389. – 1396.,⁶⁴ što znači da je imao pristup kaptolskoj pismohrani. S obzirom na karakter djela i njegovu uporabu u drugim sredinama, najvjerojatnijim se čini da je Articutius bezvrijedne ostatke tog rukopisa našao negdje u kaptolskim ili biskupijskim prostorijama i ponio ga da mu posluži drugom zgodom, koja se i ukazala koju godinu kasnije.

Načelno promatrajući, Articutius je mogao materijal za pisanje donijeti sa sobom iz druge sredine. Znamo da je prije Zadra djelovao kao notar u Dubrovniku, no 1383. bio je pritvoren zbog sumnje da je potajno održavao kontakte

⁶² Prema zadarskom, neovjerenom primjerku oporuka je objavljena u Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 16 (prir. Tadija SMIČIKLAS i Marko KOSTRENCIĆ), Zagreb: JAZU, 1976., br. 407, str. 524-528. Ovjereni primjerak pohranjen je u Trogirskom muzeju, Arhivu obitelji Fanfogna, pergamena br. 74. Ravnateljici Muzeja, dr. Fani Cega, srdačno zahvaljujem na digitalnoj fotografiji oporuke.

⁶³ U drugoj polovici 15. stoljeća za korice notarskih i privatnih spisa „reciklirani“ su mnogi ostaci starih svetokrševanskih rukopisa, pisanih beneventanom i karolinom, koji su bili prepušteni posvemašnjoj nebrizi nakon što je samostan 1447. pretvoren u komendu. Uglavnom su ih iskoristile osobe koje su zalazile u samostan nekim poslom. Detaljno vidi Giuseppe PRAGA, Lo ‘Sciptorium’ dell’Abbazia Benedettina di San Grisogono in Zara, Archivio Storico per la Dalmazia, 4, 7, 1929., 141-145, 186-187. Neke od tih pergamena danas se također čuvaju u seriji Miscellanea, HR-DAZD-377, sv. 182. Ponekad je razlog za „otpis“ nekog rukopisa moglo biti i pismo koje se izgubilo iz uporabe. Tako je npr. već u 9. stoljeću u Veroni „recikliran“ kodeks iz 6. ili početka 7. stoljeća, pisan uncijalom, koji je sadržavao Justinijanove Institucije; od tog su palimpsesta do danas sačuvana samo tri lista. Vidi LOSCHIAVO, Insegnamento, 20.

⁶⁴ I. Registar Artikucija iz Rivignana, 80-313.

s bosanskim kraljem te je bio primoran napustiti službu.⁶⁵ U trenutku kada je reciklirao spomenutu pergamenu (1403.), djelovao je u Zadru već 19 godina. Ne čini se vjerojatnim da ju je ponio na put i iz Dubrovnika ili Aquileie, gdje je ranije radio⁶⁶, i sačuvao punih dvadesetak godina ili dulje. To je jednostavno previše loš, ispisani materijal da bi ga profesionalac imao interesa nositi iz službe u službu i iz grada u grad. Sve ukazuje na to da je pergamenu našao u samome Zadru kao „otpisani materijal“.

Rukopis koji je izvorno sadržavao Lex Dei po svoj je prilici donesen u Zadar u razdoblju između druge polovice 9. i kraja 11. stoljeća. Naime, obnovljen snažni interes za rimsko pravo, potaknut uzletom komuna kojima je ono nudilo adekvatna stručna rješenja, doveo je krajem 11. i početkom 12. stoljeća do prijeloma u europskoj pravnoj povijesti, koji se može mjeriti samo s onime s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće. Nova pravna kultura, koja će se proširiti velikim dijelovima srednjovjekovne Europe, najbrže se ukorijenila u talijanskim i južnofrancuskim gradovima, u kojima su se komunalni razvitak i uvođenje notarijata odigrali najbržim tempom, a u nekima od njih počeo je djelovati i pravni studij. „Novo doba“ ponudilo je praksi i nove (ili obnovljene) zbirke izvora i pravne priručnike, koji su bili daleko spretniji i kvalitetniji.⁶⁷ Time je sadržaj Lex Dei nepovratno zastario i djelo se – koliko znamo – više nije ni prepisivalo.

S obzirom na sadržaj Lex Dei te primjere koje imamo o njezinoj primjeni u ranosrednjovjekovnoj Francuskoj, njezin najprirodniji korisnik bio bi zadarski biskupski sud. Je li neki biskup (ili netko iz njegove pratnje) ponio iz Italije zbirku u svoju novu dijecezu misleći da će mu dobro doći za sudske zadaće koje su ga čekale? Analize Mladena Ančića pokazale su da su svi poznati zadarski biskupi u 11. stoljeću, počevši od 20-ih godina, bili domaći, pače, pripadali su široj rodbinskoj zajednici Madijevaca koja je držala i političku vlast u gradu.⁶⁸ Premda iz drugih dalmatinskih gradova imamo starije podatke o crkvenim poglavarima koji su došli iz Italije,⁶⁹ tek za zadarskog nadbiskupa Teobalda

⁶⁵ Constantin JIREČEK, Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner, Archiv für slavische Philologie, 26, 1904., 190.

⁶⁶ Bio je u službi pisara u kancelariji akvilejskog patrijarha. GRBAVAC, Notari kao posrednici, 520.

⁶⁷ Literatura o ovoj temi je nepregledna. Spretan je sintetski prikaz: Manlio BELLOMO, L'Europa del diritto comune, Roma: Il Cigno Galileo Galilei, 1989., 56-83.

⁶⁸ Mladen ANČIĆ, Zadarska biskupija u okviru splitske metropolije do 1154., u: Sedamnaest stoljeća zadarske crkve, sv. 1 – Od ranokršćanskog razdoblja do pada Mletačke Republike (Marijan, Livio ur.), Zadar: Zadarska nadbiskupija i Sveučilište u Zadru, 2009., 120-123.

⁶⁹ Ludwig STEINDORFF, Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung, Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1984., 38-39.

(posvećen 1180.) poznato je da je došao izvana.⁷⁰ To, dakako, ne isključuje mogućnost da je za prijenos rukopisa zaslužan neki od brojnih biskupa od kojih je sačuvano samo ime ili niti ono. No, to je samo logična pomisao, koju ne možemo dokazati, jer ne postoje dokumenti koji bi je mogli potkrijepiti ili opovrgnuti.

Lex Dei, Epitome Iuliani i pravni izvori ranosrednjovjekovne Dalmacije

Kao što je već spomenuto, u dokumentima ranosrednjovjekovne Dalmacije nema uputa na konkretne pravne izvore. U poznatom obećanju predstavnika dalmatinskih gradova mletačkome duždu iz 1075. da neće primati Normane ni druge mletačke neprijatelje citiran je tekst edikta langobardskog kralja Rotarija, s time što je nazvan *lex Romana* (sic!).⁷¹ Iz toga je Margetić izveo zaključak „da je u Dalmaciji bilo poznato langobardsko pravo“⁷² zanemarivši posve umjesnu Inchiostrijevu primjedbu da je citat unio mletački pisar, koji je redigirao taj akt;⁷³ najvjerojatnije je pisar taj citat našao u *Liber Papiensis*, popularnoj kompilaciji izrađenoj u školi iz Pavije.⁷⁴

Zadarski fragment *Lex Dei* najstariji je materijalni ostatak neke pravne zbirke koja se rabila u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji. Budući da je taj tekst u svim ostalim sačuvanim kodeksima prepisan u paru s *Epitome Iuliani*, moglo se pretpostaviti da je tako bilo i u zadarskom rukopisu. Srećom, za tu pretpostavku postoji i konkretan dokaz. Premda je od zadarskog rukopisa sačuvan samo mali fragment, a i taj teško oštećen i ostrižen, na dva mjesta ostala je numeracija glave: DCCVII (uz 15, 2, 4) i DCCVIII (uz 15, 3, 1). *Lex Dei* ima samo 132 numerirane glave,⁷⁵ tako da je visok broj objašnjiv samo time da je tome tekstu prethodilo nešto drugo, a da je numeracija nastavljena u kontinuitetu. Da je taj prethodni tekst bio baš *Epitome Iuliani*, dokazuje berlinski rukopis, koji *Lex Dei* i *Epitome Iuliani* numerira kontinuirano; brojevi

⁷⁰ Za osnovne podatke o zadarskim biskupima/nadbiskupima iz razdoblja koje nas zanima v. Carlo Federico BIANCHI, *Zara Cristiana*, sv. I, Zadar: Tipografia G. Woditzka, 1877., 35-40.

⁷¹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I (prir. Marko KOSTRENIĆ), Zagreb: JAZU, 1967., br. 108, str. 138.

⁷² Lujo MARGETIĆ, *Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 31, 1981., 433-434; Lujo MARGETIĆ, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb: Narodne novine, 1996., 50.

⁷³ Ugo INCHIOSTRI, *Contributo alla storia del diritto romano in Dalmazia nel X e XI secolo*, *Archivio triestino*, 31, 1906., 58-60.

⁷⁴ *Za Liber Papiensis v. Ennio CORTESE*, *Il diritto nella storia medievale*, sv. II – *Il Basso Medioevo*, Roma: Il Cigno Galileo Galilei, 1995., 17; RADDING, *Reviving Justinian's Corpus*, 41-42.

⁷⁵ *Fragmenta Vaticana*, 118.

se, doduše, za 10 razlikuju od onih u zadarskom rukopisu,⁷⁶ no takva su odstupanja unutar granica uobičajenog,⁷⁷ svakako kad je riječ o više od 700 glava.

Ne može se potkrijepiti direktnim dokazima da se zadarska praksa ravnala po odredbama tih dviju zbirki. Načelno govoreći, zbog dugotrajnog procesa prelaska s usmenih na pismene pravne oblike u razdoblju prije 12. stoljeća, relativno je malo dokumenata nastalo, a još se manje sačuvalo.⁷⁸ Još krajem 11. stoljeća usmeno je suđenje bilo uobičajeno, kao što je razvidno iz slučaja iz 1075./76., kada je svetokrševanski opat Petar dao izraditi zapis (*littere future recordationis*) o usmenoj presudi (*iudicatum*) koju je donio mješoviti sud sastavljen od zadarskog biskupa, priora, suca i drugih patricija o tome da zemljišta i vinogradi crkve sv. Lovre u Lukoranu pripadaju njegovu samostanu.⁷⁹

Konkretno, u sačuvanim zadarskim ispravama iz razdoblja od 10. do 12. stoljeća ne može se naći nijedna pravna situacija na koju se hipotetski mogla primijeniti *Lex Dei*, jer iz tog razdoblja ni nema dokumenata o kaznenim postupcima. Zasadu nisu uočljivi ni konkretni tragovi primjene *Epitome Iuliani*, koja se pretežito odnosi na statusno i imovinsko pravo Crkve, bračno i nasljedno pravo te sudski postupak.⁸⁰

No, potraga za direktnim dokazima primjene te zbirke u praksi iluzorna je i iz drugog razloga. U materijalu iz 11. stoljeća o rješavanju građanskih sporova u drugim dalmatinskim gradovima – u jednome sudi na javnome skupu dubrovački prior Petar Slaba, a u drugome na splitskome saboru papinski legat Girardus – može se uočiti da se presude ne referiraju ni na kakve konkretne pravne izvore već citati pripadaju Svetom pismu i drugim crkvenim tekstovima.⁸¹ Splitski nadbiskup Lovro, potvrđujući presudu zadarskog priora Draga iz 1092. u korist Većenege, posve se općenito poziva na *leges ecclesiastice et mundiales*,⁸² a konkretnije navodi samo Novi zavjet.⁸³

⁷⁶ Numeraciju glava izostavlja Mommsenovo izdanje, ali ga donosi Hyamsonova edicija s faksimilom. *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio* (prir. M. Hyamson), London [itd.]: Henry Frowde i Oxford University Press, 1913., 43.

⁷⁷ Za razlike u numeraciji glava rukopisa iz Beča i Vercellija v. *Fragmenta Vaticana*, 121.

⁷⁸ V. Nella LONZA, *Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 63, 5-6, 2013., 1203-1232.

⁷⁹ *Codex diplomaticus*, I, br. 117, str. 153-154. Model usmenog suđenja sreće se i u starijim dijelovima tzv. Supetarskog kartulara. Vidi Mladen ANČIĆ, *Srednjovjekovni montaneji*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, 24, 1997., 135.

⁸⁰ LOSCHIAVO, *Insegnamento*, 47.

⁸¹ *Codex diplomaticus*, I, br. 59, str. 79-80 (dubrovački dokument sročio je subđakon Vitalis); br. 107, str. 136-137. Osim izričitog poziva na Scripture, može se prepoznati još neke citate iz Evanđelja i (vjerojatno) Rimskog brevijara.

⁸² Potrebno je imati na pameti da u antici i ranom srednjem vijeku pojam *lex* nema isto semantičko polje kao danas „zakon“, već znači i ispravan život prema moralnim načelima i slično. Vidi HUMFRESS, *Orthodoxy and the Courts*, 199. U pravnom smislu približava se dakle pojmu „dobrog običaja“, pa i „ispravnog shvaćanja“.

⁸³ *Codex diplomaticus*, I, br. 161, str. 201.

Treba se, stoga, osvrnuti na pitanje kako se praksa u ranom srednjem vijeku odnosila prema pravnim vrelima. Kako je to zgodno istaknula Alice Rio za franačko srednjovjekovlje, spomeni pisanog (rimskog) prava u aktima iz prakse uglavnom su „dekorativni“.⁸⁴ S drugih europskih područja poznato je također da su crkveni sudovi uporišta za svoje odluke nalazili i u formularima te zbir-kama biskupskih pisama.⁸⁵ Sudišta ustvari nisu striktno primjenjivala pravna pravila na konkretnu situaciju već su na mnogo difuzniji način tražila načela (pravna, religijska) koja mogu poslužiti kao uporište za pravorijek,⁸⁶ nekada se njima zaista suštinski inspirirajući, a nekada ih samo „lijepeći“ na rješenje do kojeg su već samostalno došli.

Spomenuto objašnjava kako su Lex Dei i Epitome Iuliani mogle funkcionirati u ranosrednjovjekovnom Zadru. Današnjem pravniku prva djeluje kao bizarna mješavina biblijskih citata i nepovezanih fragmenata iz rimskog zakonodavstva i jurisprudencije, a druga kao proizvoljan niz propisa bez ikakve sistematike. Dodamo li tome da je tekst Lex Dei u zadarskom fragmentu – ali i drugim rukopisima – na mnogim mjestima iskrivljen do nerazumljivosti, jasno je da se praksa nije na njega doslovno oslanjala. Onaj tko je u ranom srednjem vijeku trebao suditi ili na drugi način riješiti neku pravnu situaciju pravna je načela iz izvora usvajao *ad libitum*, odnosno ona mu – slikovito rečeno – nisu služila kao osnovna građa već kao „cement“ koji se povremeno ubaci radi stabilnosti ili glatkijeg izgleda konstrukcije.

Ne smije se izgubiti iz vida ni to da je kod pravnih izvora koji su kolali u ranom srednjem vijeku simbolička vrijednost često nadilazila praktičnu.⁸⁷ Čak i ako je konkretni rukopis bio pun grešaka i skoro pa nerazumljiv, imati pod rukom Lex Dei značilo je prisvajati si mjesto pod okriljem autoriteta Božjeg i rimskog prava, a time i za svoju zajednicu iskati superiornu poziciju u ranosred-njovjekovnom pravnom krajobrazu.

⁸⁴ Alice RIO, *Formulae, Legal Practice and the Settlement of Disputes in the Frankish Kingdoms: The Formulary of Angers*, u: *Law before Gratian: Law in Western Europe c. 500-1100* (ur. Per Andersen, Mia Münster-Swendsen i Helle Vogt), Copenhagen: DJØF Publishing, 2007., 27.

⁸⁵ RIO, *Formulae*, 21-34; Bruce C. BRASINGTON, *Collections of Bishops' Letters as Legal Florilegia*, u: *Law before Gratian: Law in Western Europe c. 500-1100* (ur. Per Andersen, Mia Münster-Swendsen i Helle Vogt), Copenhagen: DJØF Publishing, 2007., 73-122.

⁸⁶ V. Gérard FRANSEN, *Les collections canoniques [Typologie des sources du Moyen Âge Occidental, sv. 10]*, Turnhout: Brepols, 1973., 8; Martin BRETT, *Finding the Law: The Sources of Canonical Authority before Gratian*, u: *Law before Gratian: Law in Western Europe c. 500-1100* (ur. Per Andersen, Mia Münster-Swendsen i Helle Vogt), Copenhagen: DJØF Publishing, 2007., 51.

⁸⁷ Vidi briljantne analize P. Wormalda o tzv. barbarskim zakonicima: Patrick WORMALD, *Lex Scripta and Verbum Regis: Legislation and Germanic Kingship from Euric to Cnut*, u: Patrick Wormald, *Legal Culture in the Early Medieval West: Law as Text, Image and Experience*, London [itd.]: The Hambledon Press, 1999., 25-39.

Dakle, unatoč tome što pravni priručnici nisu predstavljali čvrst, obvezujući okvir za interpretaciju i primjenu, izvori kao što je Lex Dei – ne pristupi li im se dogmatski i s anakronim idejama o odnosu prava i prakse – svejedno su važni za razumijevanje pravne kulture dalmatinskoga grada u ranom srednjem vijeku, ni manje ni više nego za druge europske sredine u isto vrijeme.

A Ninth-Century Fragment of *Lex Dei* from Zadar and the Question of Legal Sources of the Early Medieval Cities of Dalmatia

Summary

Since its discovery in the 1920s, a ninth-century fragment, written in the Caroline script and filed in the Miscellanea of the State Archives of Zadar (HR-DAZD-377, vol. 182, position 2), has not attracted much attention, probably because it was erroneously identified as a part of a monastic *Regula*. In fact, the fragment pertains to the legal text in which the quotes from the Old Testament were combined with Roman law to provide rules for certain criminal law matters. The collection was known under the name *Lex Dei quam praecepit Dominus ad Moysen*, as well as under the title *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* given by a sixteenth-century editor; the identification has been supported by Bernhard Bishoff's recently published catalogue of the ninth-century manuscripts. According to the expertise of David Ganz, the fragment was written in the second half of the ninth century and its probable provenance is Northern Italy.

The text of *Lex Dei* is more or less integrally preserved in three codices kept in Berlin (Deutsche Nationalbibliothek, MS. Lat. fol. 269, early ninth c.), Vienna (ÖNB, MS. 2160, late ninth c.), and Vercelli (Biblioteca Capitolare Eusebiana, MS. 122, first half of the eleventh c.). On the ground of language peculiarities and transcription errors, it seems that the Zadar fragment is not directly related to any of them, but stems independently from the archetype.

All the three codices with *Lex Dei* include also the *Epitome Iuliani*, a summarized translation of Justinian's *Novellae*, and the numeration of the tituli demonstrates that the same was true of a manuscript the Zadar fragment was a part of. As already argued by different scholars, between the ninth and the eleventh century, *Lex Dei* was copied because it could serve as a guideline to bishop's jurisdiction, which expanded from the area of civil litigation towards penal matters.

To determine whether the *Lex Dei* should be counted among legal sources of the early medieval Dalmatian towns, the fragment's history has been examined. Archive research showed that the *bifolium* with the text was recycled in 1403 by the Zadar notary Articutius de Rivignano to serve as a cover of one of his registers. It was the custom of the same notary to re-use dispensable parchments he found in the city offices or in his own production, but upon this particular one he might have stumbled in the chapter premises, where he also provided notary services in 1389–1396. By then, the manuscript had certainly been dismembered for quite some time.

In all likelihood, the codex with *Lex Dei* and *Epitome Iuliani* was brought to Zadar prior to the twelfth century, i.e. before the new flourishing legal culture offered text-books of superior quality, and made such old manuals obsolete. Therefore, the Zadar fragment is the only material survival of any legal text that may have been used in early medieval Dalmatian practice.

Keywords: *Lex Dei*; *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*; Zadar; Dalmatia; Early Middle Ages; law; Caroline script.